

УДК:94:338.43.02 – 058.232.6(477.5/6) «18/19»

О.М. Приймак

СОЦІАЛЬНІ ПОРТРЕТИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Стаття розкриває методологічну основу реконструкції та характеристику соціальних портретів селянства Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століть. Вона містить аналіз восьми найбільш типових соціальних портретів селянства, риси яких являють собою комбінації цілераціональних, атрактивних, соціально-ціннісних якостей та регуляторів повсякденної поведінки.

Ключові слова: соціальний портрет, соціальний образ, селянин, Південь України, переселенець, хutorянин, общинник, сільський маргінал.

Статья раскрывает методологическую основу реконструкции и характеристику социальных портретов крестьянства Южной Украины конца ХІХ – начала ХХ столетий. Она содержит анализ восьми наиболее типичных социальных портретов крестьянства, черты которых являют собой комбинации целерациональных, атрактивных, социально-ценностных качеств и регуляторов повседневного поведения.

Ключевые слова: социальный портрет, социальный образ, крестьянин, Юг Украины, переселенец, хutorянин, общинник, сельский маргинал.

The article reveals the methodological basis for the reconstruction and the characteristic of social portraits of Southern Ukraine peasantry of end ХІХ – beginnings ХХ centuries. It contains the analysis of the eight most typical social peasantry portraits, the features which are a combination of goal-oriented rational, attractive, socially-valuable qualities and controls everyday behavior.

Keywords: social portrait, social image, peasant, the South of Ukraine, immigrant, farmer, commune, rural marginal.

Аналіз форм закріплення та способів здійснення буденної діяльності, які забезпечували стабільне функціонування суспільних відносин є невід'ємною складовою дослідження соціальної історії. В умовах ринково-капіталістичної трансформації ці інституціональні засади, як система повсякденних, координованих, контрольованих позитивними та негативними санкціями, практик забезпечували в середовищі південноукраїнського селянства стабільність й еволюційність розвитку не лише соціальної, а й інших сфер життєдіяльності. Їх атрактивні, соціально-ціннісні та цілераціональні елементи утворювали багаторівневу сукупність норм, знань, переконань, принципів, упереджень, вірувань, заборон, звичаїв, традицій, що створювали складно-пов'язані, інколи, на перший погляд, еkleктичні комбінаторні форми. У поєднанні із статусно-рольовим набором та стратифікаційною позицією останні визначали когнітивну карту як досліджуваної спільності, так і різних її територіальних, господарських спільнот, малих груп, родин і, безумовно, окремих селян.

Основою критеріального та кваліметричного аналізу інституціональних засад соціального повсякдення селянства Південного Степового району кінця ХІХ – початку ХХ ст. виступає комплекс взаємопов'язаних принципів. Використання його дозволяє розкрити такі актуальні питання соціальної історії досліджуваної спільності як специфіка мотиваційної моделі, схильність до певної форми самоорганізації, сутність землеробської свідомості, значущість типів соціалізації, світоглядне обґрунтування закономірностей поведінки, вчинків, логіки комунікацій та відносин. Відповіді на них, в свою чергу, уможливають історичну реконструкцію соціального образу та типових соціальних портретів південноукраїнського селянина досліджуваної доби.

Мета статті полягає в теоретичній реконструкції соціальних портретів південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації.

Історіографічний комплекс з досліджуваної теми не є чисельним. Методологічне підґрунтя його складають роботи М. Вебера, К. Альдерфера, А. Мітчелла, Б.М. Миронова, А.В. Бойка, М.В. Туленкова. Багатий фактологічний матеріал, в цьому контексті, міститься в монографіях та публікаціях В.С. Постнікова, Я.П. Новицького, К.Д. Зеленіна, В.І. Наулка, В.К. Борисенко, І.І. Лимана та інших. Разом з цим, відсутність в історико-краєзнавчій літературі дослідження предмет якого був би пов'язаний з класифікацією соціальних портретів південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. спонукала автора до написання цієї статті.

Кожен з соціальних портретів південноукраїнського селянства являє собою типовий набір статусних характеристик, що отримали найбільшого поширення та визнання в досліджуваному середовищі. Виступаючи як похідною від соціального образу, так і умовною персоніфікацією останнього, соціальний портрет став відображенням комбінаторних форм поведінкових, світоглядних, когнітивних, рольових та мотиваційних стереотипів мешканців сільської місцевості регіону.

У відповідності до предмету дослідження, у даному відношенні була використана просторова матриця, вісі координат якої дозволяють відобразити зв'язок між цілераціональними, соціально-ціннісними та атрактивними засадами регулювання повсякденної поведінки південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX століть. Кожна із осей, відповідно, поділена на дві позначки від «0» до «5» та від «5» й до «10». Співпадаючи з одиницями кваліметричної шкали, останні дозволяють побачити рівень значущості складових трьох регуляторів у окремому соціальному портреті. Будь який з портретів, таким чином, являє собою комбінаторну форму мінімумів та максимумів актуалізації соціальних норм, цінностей, принципів, переконань, потреб.

Іманентними ознаками першого соціального портрету виступили максимуми атрактивності, цілераціональності та цінності. По відношенню до сільських реалій життя кінця XIX – початку XX ст. у ньому відобразився статусно-рольовий набір общинного та церковного старост, а також голови великої селянської родини. Умовно його можна назвати портретом сільського соціального лідера.

Статусний набір прототипів як правило складався з таких елементів як одружений, православний, писемний, формальний визнаний чильник громади села, член мирського сходу, корінний мешканець. Перелік його рольових функцій також був значним. До нього входили й агент соціалізації, керівник господарських процесів, організатор культурних та релігійних заходів, представник влади, репрезентант інтересів громади чи родини при контактах із зовнішнім оточенням, відповідальний за виконання мирських рішень [16, с.327]. При цьому, публічність положення вимагала від сільського соціального лідера дотримання взірцевих норм поведінки як у родині, так і у відносинах із односельцями. Консервативність поглядів, в цьому контексті, виступала й основою відчуття власної гідності й поваги з боку односельців. Культивування цінності землеробської праці, дотримання православних та сільськогосподарських обрядів, систематичне відвідування церкви, використання санкцій по відношенню до порушників традицій, звичаїв, певна забобонність, традиціоналізм поєднувалися у соціальному портреті сільського соціального лідера з такими якостями як прагматизм, раціональність мотивації, хазяйновитість, розсудливість, вираженість. Тому впровадження господарських, агрономічних, соціальних інновацій відбувалося лише у тому разі, якщо сутність їх не протирічила означеним світоглядним моментам [3, с.429].

Стереотип успішності сільського соціального лідера не мав таких елементів як лихварство та баришництво [3, с.448]. Нехарактерною для нього була й схильність до територіальної мобільності та маятникової міграції. Прототип першого соціального портрета, як правило, мав товарно-заможне, а частіше стійке середняцьке господарство, яке велося, переважно, силами власної сім'ї. Але зайнятість дітей того ж старости у сфері

сільськогосподарського підприємництва розглядалася, при цьому, як можливий варіант забезпечення їх родинного добробуту [14, с.271].

Поряд з господарським, не менш важливим чинником відчуття успішності для сільського соціального лідера виступало суспільне визнання його значущості. Статусно-рольовий набір старости чи голови великої патріархальної сім'ї сам по собі вимагав від односельців та родичів виявлення не тільки соціальної субординації, а й поваги та визнання авторитету. В цьому усвідомленому конструкті чітко простежувалася сума максимумів значущості для прототипу першого портрету індивідуалізму, асоціативності та корпоративності. Втілені на високому рівні актуалізовані бажання досягнення, співучасті та співіснування, сублеміювалися у потребу влади. Але, слід зазначити, що підсилена формальним правом адміністрування ця потреба в діяльності виборного сільського старости не могла отримати егоїстичного забарвлення, оскільки його особиста залежність від «миру» була вищою ніж перспектива бюрократичної кар'єри [7, с.319].

Другий соціальний портрет південноукраїнського селянина-новатора – являв комбінацію мінімуму атрактивності та максимумів цілераціональних та соціально-ціннісних регуляторів. Прототипами його стали засновник виселка, земельного товариства, переселенець, хуторянин, які належали до куркульської, заможної та стійкої середняцької страт.

Досить високий, за сільськими мірками, рівень забезпеченості матеріальними благами, прагматизм, життєва активність, обізнаність, хазяйновитість, усвідомлення значущості складових інституту приватної власності та загальна соціальна цілераціоналізація досліджуваної спільності, стали передумовами формування у селянина-новатора дрібнопідприємницької свідомості. Невід'ємним елементом останньої було розуміння зв'язку між стереотипом успішності та збагачення. Воно, у свою чергу, спонукало прототипів другого соціального портрету до входження у канали вертикальної висхідної мобільності. При цьому, соціальна пам'ять вказувала таким селянам на можливість переходу до верхньої страти виключно шляхом землеробської праці [12, с.349]. Сільський спосіб і стиль життя був для них одним з головних світоглядних ціннісних орієнтирів, що відкидав навіть припущення про можливість переходу до стану купецтва чи міщанства [15, с.117]. Та сама соціальна пам'ять вказувала на більшу економічну доцільність хуторського, а не общинного господарювання [11, с.98].

Разом з цим, валідність розгортання товарного господарства в межах наділу, пов'язаний з цим земельний голод, стимулювали селянина-новатора до пошуку альтернативи життю в общині. Останнє, у купі з визначеними чинниками, підштовхнуло до територіальної мобільності – відхід та виселки, банківські чи казенні хутори, переселення до Сибіру тощо. Актуалізована у селян-новаторів потреба досягнення отримувала в нових умовах більший спектр можливостей задоволення, а асоціативний характер створення поселення спричиняв зростання значущості групи потреб співучасті. При цьому слід додати, що для другого соціального портрету південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. характерною була втрата ваги лише частини атрактивних регуляторів, насамперед, утопічності, фаталізму, використання екстенсивних форм землеробства, деяких різновидів девіантної корпоративності. Елементи соціетальної психіки, релігійна віра та залишки міфічних поглядів продовжували відігравати значну роль у повсякденних практиках [6, с.231].

Поєднання максимумів цілераціональності та атрактивності з дещо нижчим рівнем значущості соціально-ціннісних орієнтирів визначило сутність третього соціального портрету південноукраїнського селянина періоду ринково-капіталістичної трансформації. Умовно його можна назвати раціональним консерватором. Прототипом цього портрета стали представники куркульської та заможної страт, які виступали засновниками позиково-ощадних товариств, лихварі, баришники. Але при цьому вони зберігали статус общинника або, принаймні, постійно мешкали у селищі й не були схильними до територіальної мобільності. Характерною рисою селянина з таким статусно-рольовим набором була висока

ступінь актуалізації у мотиваційній моделі потреб досягнення та співіснування. Внаслідок цього прототипам третього соціального портрету була притаманна зорієнтованість на високий рівень матеріального добробуту родини, що поєднувалася з певним бажанням визнання останнього членами громади. Позичений як носій дрібнопідприємницької свідомості, такий селянин отримував прибуток не лише від власного капіталізованого господарства, у якому часто використовувалася праця наймитів, а й із суборенди приватновласницьких чи державних земель [11, с.167], надання односельцям натуральних, грошових позик під високий відсоток [13, с.174], з вкладання коштів у банк тощо. Адекватність сприйняття свого дещо вищого, у порівнянні з односельцями, статусу, який автоматично втрачався у разі переходу до стану міщанства чи купецтва, а не забобонність, ймовірно, межувала з помірним фаталізмом, оскільки представники вищих селянських страт, в силу існуючих правових перепон, мали обмежені можливості просуватися каналами висхідної соціальної мобільності.

Традиціоналізм мислення, необхідність задовільнення релігійних та духовних потреб, можливість ведення допоміжних фінансових справ виключно у селі відкидали когнітивну схильність раціонального консерватора щодо переїзду на хутір чи до волосного центру. Навіть в роки Столипінської реформи – після проведення земельних робіт та отримання посвідчувальних актів – такі селяни залишалися у рідному селищі. Найбільш часто вони виходили на відруб та починали скуповувати землі колишніх однообщинників [4, с.311]. Втім, внаслідок специфічності морально-етичних цінностей та життєвих орієнтирів, селянин з раціонально-консервативним світоглядом не завжди користувався повагою серед останніх. Тому повсякденне поняття «мироїд» може бути визначене у якості другої назви третього соціального портрета досліджуваної спільності.

Комбінація мінімумів значущості соціально-ціннісних та атрактивних регуляторів з максимумом цілерациональних вміщена у четвертий соціальний портрет – цілеспрямованого вихідця з середовища південноукраїнського селянства. Статусно-рольовий набір його викристалізувався під впливом процесів капіталізації аграрного кластера регіону. Неможливість або недоцільність подальшого дотримання сільського способу життя стали головними причинами усвідомленої відмови прототипу цього портрету від землеробської праці, традиційного світогляду та зв'язків із звичним соціальним оточенням. Як правило, цілеспрямовані вихідці походили з багатодітних селянських родин середняцьких соціальних страт. Недостатній рівень забезпечення землею та реліквіями їх батьківського господарства у поєднанні із традиційно високим рівнем репродукції з самого початку створення сім'ї ставили питання про майбутню долю дітей. Тяжіння українських селянських родин до зростання до розміру великих патріархальних з подальшим обумовленим змістом соціальної психіки, поділом на нуклеарні перетворювало це питання на проблему аграрного перенаселення регіону. Об'єктивні економічні та соціально-демографічні обставини повсякдення вимагали від значної кількості вихідців із середняцьких родин усвідомленого вибору між бажанням дотримання селянського способу життя, маргіналізацію та переходом до іншої соціальної спільності. Цілеспрямований виходець із середовища південноукраїнського селянства обирав третій шлях. Отримана ним освіта у початковому, а, згодом, у середньому навчальному закладі давала професію безпосередньо не пов'язану з із землеробською працею [5, с.262]. Такою життєвою стратеґією проходила більшість сільських вчителів, фельдшерів, помічників земських агрономів, кваліфікованих робітників промислових підприємств, торгівельних агентів, ярмаркових ділків, нижніх офіцерських та чиновницьких чинів. Відсутність сенсу повернення до рідного села стимулювала їх робітничу кар'єру, актуалізувала потреби досягнення, розвивала особисту активність, праґматизм, волю. Разом з цим, отримані в ході первинної соціалізації знання про морально-етичні цінності, поведінські норми, догмати православ'я продовжували відігравати у буденному житті цілеспрямованого вихідця із сільської місцевості важливу роль [5, с.264].

Наступний соціальний портрет – сільського маргінала – мав дещо схожу із попереднім

природу походження. Головною причиною масовості його прототипів в регіоні стало у досліджуваний період аграрне перенаселення. Разом з цим, на відміну від цілеспрямованого вихідця, соціальне підґрунтя поповнення прошарку сільських маргіналів було на території південноукраїнських губерній більш широким. До нього входили представники потенційної середняцької, бідняцької та нижчих страт селян, які в силу багатьох життєвих обставин опинилися на соціальному дні та втратили статусні ознаки селянина. По відношенні до Південного Степового району прототипами п'ятого соціального портрета ставали невдалі переселенці, члени родин, які втратили головного годувальника, розорені общинники або власники парцелярних ділянкових господарств, сільський пролетаріат та паупери. Єдиним джерелом їх існування був найм, при цьому, неважливо у сільській місцевості чи у місті. Запропонувати вони могли, головним чином, некваліфіковану фізичну силу [1, с.193].

Соціальний портрет сільського маргінала склався з мінімумів значущості цих трьох інституціональних засад регламентації повсякдення досліджуваної спільності. Статусний набір його вмещував такі складові його як бідність, неписьменність, безгосподарність [18, с.48]. Мотиваційна модель сільського маргінала характеризувалася комбінаторними формами умовних мінімумів потреб досягнення, співучасті та співіснування, які, у стратагемному відношенні, зводилися до рівня вітальних. Вибір приналежності до певної форми соціальної самоорганізації також носив у нього ситуативний характер. Стереотипи родинного добробуту та спокою, в цьому контексті, обмежувалися нижчими споживчими запитами; соціальна успішність сільського маргінала ототожнювалася з обсягом виконаних сільськогосподарських, підручних промислових робіт та розміром отриманої за них плати. Світогляд його являв складний синтез слабorozвинутих утопічних, морально-етичних, релігійних, міфічних, субкультурних переконань, буденних знань отриманих на основі власного життєвого досвіду принципів, прояв яких у повсякденні залежав від ситуації у безпосередньому соціальному оточенні. Втім, ставлення до сільського маргінала з боку місцевих селян було неоднозначним і коливалося від жалю до зневаги [12, с.396].

Шостий соціальний портрет – авантюрного односельця – віддзеркалював досить поширений в середовищі південноукраїнського селянства явище. Він являв собою комбінацію мінімуму цілерациональності та максимумів соціально-ціннісних та атрактивних орієнтирів. У стратифікаційному відношенні прототипи його належали найбільш часто до стійкого потенційного середняцтва та бідняцтва. Спільною рисою останніх була схильність до умовно ризикових вчинків, скоєння яких уможливлювало б покращення рівня матеріального забезпечення їх родин. При цьому, землеробський спосіб і сільський стиль життя визначався як постулат, що не може бути відкинута ні у якому разі.

Когнітивна карта авантюрного односельця являла доволі еkleктичну схему. У світогляді його поєднувалися селянські субкультурні, морально-етичні цінності, утопічність мислення, схильність до горизонтальної та територіальної мобільності. Тому долучаючись до переселенського руху, прототипи шостого соціального портрета виходили не з критичного ставлення до своїх матеріальних можливостей, а з віри чи впевненості у можливе краще майбутнє [17, с.273]. Таке ставлення часто спричиняло розорення та маргіналізацію. Аналогічні чинники сприяли спонтанній відмові від хліборобства й переходу до кочового скотарства [3, с.117]. Високий рівень актуалізації потреб співучасті та співіснування мотивував авантюризм односельців на вступ до орендаторських кумпаній, поземельних й позиково-ощадних товариств [11, с.91]. Але неоднозначність визначення свого статусно-рольового набору, суб'єктивність прогнозування частіше приносили родині збитки та борги, а не реальний прибуток. Зорієнтованість виключно на споживчі інтереси останньої невпинно приводила такого селянина до усвідомлення фатальності життя [3, с.126].

Втім, складовою шостого соціального портрету був ще й стереотип вдалої авантюри. Інституціоналізований механізм соціальної пам'яті, він чітко корелювався із змістом переказів та легенд про вільне козацтво, чумацтво, по шукачів прадавніх скарбів, переселенців до далеких земель [9, с.259]. Для абсолютної більшості південноукраїнських

селян він виступав більше приводом для етнічної та соціокультурної ідентифікації. Але для прототипів цього портрету – був, у певній мірі, орієнтиром для подальшої діяльності та причиною їх авантюрних вчинків.

Для сьомого соціального портрета селянства Південної України періоду ринково-капіталістичної трансформації притаманна сума мінімумів значущості цілераціональних та соціально-ціннісних орієнтирів з максимумом атрактивних. Йому можна дати умовну назву общинника-конформіста. Статусно-рольовий набір останнього складався з наступних рис: приналежність до стійкої потенційної та бідняцької селянських страт, багатодітність родини, неписьменність або малописьменність, входження до сільської общини, переважно хліборобський спосіб життя, схильність до використання місцевих сільськогосподарських промислів, культивування екстенсивних форм землеробства. Особливості виховання та соціалізації сформували у общинника-конформіста уявлення про «мир» як про єдино валідний формат соціальної самоорганізації на селі. При цьому, активна участь у житті общини, церковної громади, сільського кутка ототожнювалися не стільки з бажанням самоствердження чи самореалізації, скільки із відчуттям необхідності соціально-територіальної самоідентифікації. Тому такий селянин був високозмотивований на участь у сумісних або патріархально-асоціативних формах землеробської праці [12, с.209]. Важливим стимулом до останніх слугувала постійна рефлексія з боку безпосереднього оточення на якість та обсяги індивідуальної сільськогосподарської більшості. Він відчував себе більш комфортно у статусі члена великої, а не нуклеарної родини. Підтверджені багатопокілінним досвідом й зафіксовані у соціальній пам'яті, практики, традиції, звичаї, обряди, норми громадської субординації були оточені, у свідомості общинника-конформіста, ореолом святості і непорушності [6, с.307]. У свою чергу, вгамування порушників останніх, або опір бажаним руйнації їх визначалися як особистий обов'язок перед сільською корпорацією чи сім'єю.

Останній соціальний портрет – поміркованого пересічного селянина – поєднував у собі мінімуми атрактивності та цілераціональності з максимумом значущості соціально-ціннісних орієнтирів. Прототипи його входили до складу всіх, крім двох крайніх, соціальних страт сільського населення південноукраїнських губерній.

Основою світогляду прототипу восьмого соціального портрету виступали такі орієнтири як громадський спокій, родинний добробут, сільський стиль життя, існування за рахунок землеробської праці [15, с.228]. Формування та структурування їх відбулося в межах механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив, що обумовлювало, нехай навіть поверхневе (за кваліметричною шкалою від 1 до 5), сприйняття, визнання, засвоєння культивованих у безпосередньому оточенні ліберальних чи консервативних соціальних норм. Проходження щаблями станової соціалізації, в цьому контексті, чітко синхронізувалося з відповідними етапами соціалізації економічно-господарської, етноментальної та релігійно-міфологічної. Крім того, домінуючі у мотиваційній моделі пересічного південноукраїнського селянина потреби співучасті не виключали можливості ситуативного прояву досягнення або співіснування. Схильність до асоціативності, відповідно, за певних обставин, корелювалася з прийнятністю як індивідуалізму, так і корпоративності [11, с.119]. Формат мислення припускав буденну доцільність і традиціоналізму і інноваційності.

Таким чином, дослідження історії південноукраїнського селянства було б неповним без реконструкції його соціальних портретів. Вона дозволила не лише деталізувати соціальний образ землеробів, а й проаналізувати типові страгати, стилі, стандарти та пріоритети їх життя. Вісім соціальних портретів південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. умовно поділяються на дві групи – з високим та низьким рівнями значущості цілераціональних регуляторів. По відношенню до останніх атрактивні та соціально-ціннісні орієнтири відіграли допоміжну або компенсаторну роль. Тому першу групу склали портрети сільського соціального лідера, селянина-новатора, раціонального консерватора та

цілеспрямованого вихідця, а другу – сільського маргінала, авантюрного односельця, общинника-конформіста та поміркованого або пересічного селянина. При цьому, у сільському повсякденні позитивного визнання отримували переважно прототипи першого, другого, шостого та останнього портретів.

Розкрита в публікації проблема є складовою більш широкого дослідження, а саме соціальної історії південноукраїнського селянства. Перспективи розробки останньої можуть бути пов'язані з питаннями соціальної стратифікації, мобільності, поліструктурності сільського населення Степової України в умовах ринково-капіталістичної трансформації.

Джерела та література

1. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). М. – Тамбов: Изд-во. Тамб. гос. тех. ун-та., 2004. – 304с.
2. Вебер М. Избранные произведения. – М. : Наука, 1990. – 808 с.
3. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.ІІ. – Т.9. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – 632 с.
4. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 516 с.
5. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 427 с.
6. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Зеленин Дмитрик Константинович. – М.: Наука, 1991. – 522 с.
7. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Борис Николаевич: Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003. – 547с.
8. Наулко В.І. Культура та побут населення України / Наулко Всеволод Іванович. – К.: Либідь, 1993. – 284с.
9. Новицький Я. Твори в п'яти томах. Т.2. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем-У», 2008. – 440с.
10. Новицький Я. Твори в п'яти томах. Т.3. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2009. – 460с.
11. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Постников Владимир Ефимович. – М., 1891. – XXXII+392 с.
12. Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания. Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX - начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья /Сухова Ольга Алексеевна. – М.:РОССПЭН, 2008. – 679 с.
13. Усна історія Степової України / Ред.: Бойко А. (голов. ред.), Фролов М., Швайба Н. та ін. – Т. 2: Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 512 с.
14. Усна історія Степової України / Ред.: Бойко А. (голов. ред.), Фролов М., Швайба Н. та ін. – Т. 3: Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 492 с.
15. Усна історія Степової України / Ред.: Бойко А. (голов. ред.), Швайба Н., Козирев В. та ін. – Т. 4. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 474 с
16. Усна історія Степової України. Т.5. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008. – 560с.
17. Усна історія Степової України. Т.6. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008. – 562с.
18. Усна історія Степової України / Ред.: Бойко А. (голов. ред.), Лазько О., Швайба Н. та ін. – Т. 8. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2010. – 362 с.